

İLHAMİ ƏLİYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: ilhamialiyev@yahoo.com.tr

XVIII ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ SƏFƏVİLƏR DÖVLƏTİNDƏ DAXİLİ GƏRGİNLİYİN ARTMASI VƏ BUNUN NAXÇIVANDAKI SİYASİ VƏZİYYƏTƏ TƏSİRİ

Məqalədə XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövlətində baş vermiş daxili çəkişmələr, onların səbəbləri və yaranmış siyasi gərginliklər nəticəsində ölkədə mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsindən bəhs edilmişdir. Qeyd edilmişdir ki, mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi digər Azərbaycan bölgələrində olduğu kimi, Naxçıvanda da məmur özbaşınalığı və yerli əhalinin istismarını gücləndirmişdir. Hakimiyyət dairələrinin yarımçıq idarəçiliyi bölgə əhalisini öz hüquqlarının müdafiəsi sahəsində məhkəmələrə müraciət etməkdən silahlı üsyana əl atmalarına qədər gətirib çıxarmışdır. Nəticədə daxili sabitliyin pozulması və şah hakimiyyətinin zəifləməsi XVIII əsrin 20-ci illərində Azərbaycan torpaqlarının qonşu Rusiya və Osmanlı dövlətləri tərəfindən işğal edilməsinə yol açmış, bu zaman Naxçıvan da Osmanlı qoşunları tərəfindən tutularaq 30-cu illərin ortalarınaq Osmanlı idarəçiliyi altında qalmışdır.

Açar sözlər: *Naxçıvan, Səfəvilər dövləti, daxili gərginlik, siyasi vəziyyət, hərbi, müdafiə.*

XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi sarayında yenə də anarxiya hökm sürürdü. Şah Sultan Hüseyn əvvəlki kimi dövlət işlərindən kənarıda öz şəxsi həyatını yaşamaqda idi. 1703-cü ildə İsfahanda olmuş hollandiyalı Korneli de Bryun şah barəsində yazırdı ki, o, bir başa ona aid olan işlərə heç qarışmır, dövlətin rifahı məsələlərə qayğı göstərmirdi, nəticədə onun mənfəi nümunəsi bütün imperiya üzrə idarəetmənin ədalətsiz formaya düşməsinə, kütləvi cəzasızlığın baş alıb getməsinə yol açdı. O, özünün bütün səhərdə iflasa uğradığını o qədər bariz şəkildə, açıq-aydın nümayiş etdirirdi ki, təbəələri tərəfindən nifrətlə qarşılanırdı. Onlar deyirlər ki, bu şahın yalnız quruca adı vardır [9, s. 211-212; 3, s. 97].

Bu zaman mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi dövlətin geniş sərhədləri daxilində nüfuzunu xeyli aşağı salmışdı. Xəzinənin boşalması şah hakimiyyətinin sosial-iqtisadi məsələləri həll etməsinə imkan vermirdi. İqtisadi gücünü bərpa etmək üçün dövlət təsərrüfat həyatını dirçəltməli idi. Bunun üçün onun hüquqi tənzimləmə mexanizmləri işlək olmalı idi. İdarəetmənin zəifləməsi və təbii qüvvələrin təsirləri məsələn, quraqlıq illərinin davam etməsi kənd təsərrüfatından gələn gəlirlərin azalmasına gətirib çıxarmışdı. Dövlətin maliyyə ehtiyatlarını ya işğalçı müharibələr aparmaqla, ya da ki, vergilərin artırılması yolu ilə təmin etmək olardı. Müharibə yolu ilə məsələni həll etmək mümkün deyildi. Çünki hərbi güc buna imkan vermirdi. Əhəlidən zorla yığılan vergilərin artırılmasına gəldikdə isə bunun da həyata keçirilməsi asan deyildi. Vergilərin toplanması məsələsi yeni problemlərin yaranmasına gətirib çıxardı.

Əhəlidən toplanan vergiləri qaydaya salmaq üçün 1699-cu ildən başlayan siyahıyaalma üç il, 1702-ci ilədək davam etdi. Siyahıya alınan şəxslərdən əlavə olaraq yeni vergilər tələb olunmağa başladı. Əvvəlki illərdən üç dəfə artıq vergi tətbiq edildi və vergi toplayan məmurlar əhəlidən yeni qayda üzrə üçillik vergi yığmağa başladılar.

XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda baş verən quraqlıq özü ilə döşətlı aclıq gətirmişdi. Bu isə bəhaliğə, bazarlarda qiymətlərin bir neçə dəfə artmasına səbəb olmuşdu [1, s. 347-348]. Əhalinin güzəranının çox ağır keçdiyi bu illərdə vergilərin toplanması onların sosial-iqtisadi vəziyyətini daha da çətinləşdirirdi. Vergi toplayan memurların özbaşnalığı və qəddarlığı xalqı cana doydurmuşdu.

Yerli hakimlərə etibar etmədiyindən şah sarayı öz məmurlarını və nökrələrini vergi toplamaq üçün yerlərə göndərirdi. Ancaq vergilərin bu üsulla da yığılması fayda vermədi. Həm tələb olunan vergiləri əhali çatdırıb verə bilmir, həm də bəylərbəylər, o cümlədən də Şirvan, Qarabağ, Azərbaycan və Cuxursad bəylərbəyləri vilayətlərdə toplanan vergilərin böyük əksəriyyətini mənimsəyirdilər. Bu haqda 1716-ci ildə Rus dövlətinin Azərbaycanda olmuş elçisi A.P. Volniski öz gündəliyində yazmışdı ki, bəylərbəylər toplanan vergilərin yalnız az bir qismini dövlətə verirlər [5, s. 230, 249].

XVIII əsrin əvvəllərində iqtisadi vəziyyətin belə ağır vaxtlarında zülmə məruz qalan xalq kütlələri öz etirazlarını üsyanlar etməklə bildirməyə başladılar. Bu zaman Şəfəvilər dövlətinin bir çox yerlərində olduğu kimi, Azərbaycanda da mövcud idarəçiliyə qarşı üsyanlar baş verdi. İlk üsyan 1707-ci ildə Car-Balakan bölgəsində alovlandı. Tezliklə qonşu kəndlərin əhalisi də onlara qoşuldu. Bu, kortəbii kəndli hərəkatı idi. Dövlətin hakim dairələrinin üsyanı yatırmaq üçün göndərdiyi cəza dəstələri Car kəndini talan edib yandırdılar. 1709-cu ildə Şimali Azərbaycanda-Şirvan hödərlərində daha bir silahlı üsyan baş verdi. 1711-ci ildə Car camaatı yenidən silaha əl atdı. Bu dəfə onlar Şamaxı şəhərinə hücum etdilər. Şirvanlılardan böyük bir dəstə, Gəncə və Şaki əhalisindən də qüvvələr onlara qoşuldu. Üsyançılar Şamaxı, Gəncə, Qazax, Ağstafa, Şəmşədil, Şəmkir şəhərlərinə basqın edərək Bərdə şəhərinə kimi gedib çatdılar. Onlar yolboyu qarşılarına çıxan hər hansı feodal malikanəsini qarət edib yandırdılar. 1707-1711-ci illərdə Şirvan da baş verən silahlı üsyanlar İsfahan sarayında böyük həyəcana səbəb oldu. Silahlı qarşıdurmalardan birində Şirvan bəylərbəyi öldürüldü [2, s. 24]. Sonra şah Sultan Hüseyn bura yeni bəylərbəyi təyin etdi.

1709-cu ildə Qəndəhar şəhərini zəbt edib İsfahana hədələyən əfqan qəbilələri mərkəzi hökumətə Azərbaycanda baş verən üsyanları yatırmaq məqsəd vermirdi. Səfəvi dövlətinə daxil olan bütün bölgələri XVIII əsrin əvvəllərində xarici işğalçılara qarşı mübarizə bürüdü. Bu mübarizə yerli feodalların zülmünə qarşı genişlənən xalq hərəkatı ilə birləşərək mərkəzi hökumətin əleyhinə ümumi cəbhəyə çevrilmişdi.

XVIII əsrin birinci rübündə üsyanlar demək olar ki, əksər Səfəvi bölgələrini əhatə etmişdi. 1709-cu ildə Təbrizdə şəhər əhalisinin, 1715-ci ildə kürdlərin, 1717-ci ildə Mugağda şahsevənlərin, 1720-ci ildə lurların, 1721-ci ildə bəllucuların, 1722-ci ildə VI Vaxtanq başçılığı altında Şərqi Gürcüstanda gürcülərin üsyanları baş vermişdir [8, s. 310].

Bəhs edilən dövrdə əvvəlki illərdə olduğu kimi Azərbaycanda sosial-iqtisadi və hərbi-strateji baxımından əhəmiyyət daşıyan bölgələrdən biri olmuş Naxçıvanda da vəziyyət sabit deyildi. Təbii ki, bölgə Şəfəvilər dövlətinin daxilində baş verən proseslərdən kənarında qala bilməzdi. Hələ keçən əsrin sonlarından əhalinin iqtisadi vəziyyəti ağır olaraq qalırdı. Bu zaman vergilərin toplanması bölgə əhalisinin yaşayışını çətinləşdirirdi. Vergi memurlarının özbaşnalığı o həddə çatmışdı ki, hətta onlar müxtəlif bəhə-nələrlə kəndliləri məxsus mülk torpaqlarını onların əllərindən tutub alırdılar. Bəhs edilən dövrdə xalqın əsas gəlir mənbələrindən biri sayılan torpaqların onların əllərindən alınması çərsiz kəndliləri şəriət məhkəmələrindən tutmuş əli divana qədər müraciət etmələrinə səbəb olurdu. Həmin şikayət ərizələrindən bir neçəsinə baxmaq mövcud olmuş vəziyyəti aydın şəkildə izləməyə imkan verir. Hələ 1668-ci ildə Dərəşəm nahiyəsinin Başkənd, Ortakənd və Dibkənd kəndlərinin əhalisi Səfəvi şahına öz torpaq məsə-

lələri ilə bağlı müraciət edərək bildirdilər ki, onların torpaqlarını Təbriz məscidlərindən birinin xəzinədarı olan Mir Səfi adlı şəxs əllərindən almaq istəyir və bu narahətçilik yaradır. Şikayət edənlər xahiş edirdilər ki, şah bəylərbəyi və yerli qazıya onların qanuni sənədlərini yoxlanmasını və onların müllüklorini əl uzadılmamasını təpşirsün. Bu məsələ ilə bağlı Şah Süleyman şəriət məhkəməsinin qərarına əsaslanaraq belə bir fərman vermişdi ki, Mir Səfi bu kəndlərin rəiyyətlərini sıxışdırmasın, bu yerlərin öz sahiblərinə məxsus olduğunu qəbul etsin və bu mülləklərdən əl çəksin [7, s. 190-191]. İlk baxışdan şikayət və ona baxılması məsələnin həll edilmiş olduğunu göstərsə də, lakin o hələ XVIII əsrin əvvəllərində də davam etmişdir. 1701-ci ildə yenidən bu məscidin xəzinədarı adından ərizə şah məhkəmə idarəsinə ünvanlanmışdır. Həmin ərizədə Mirzə Ağası adlı şəxs acizəna şəkildə müraciət edərək bildirdi ki, Dərəşəm nahiyəsinin Başkənd, Ortakənd və Dibkəndləri Təbriz məscidinin təyin edilmiş vəqfləridir və onlar ildə 7 tuman hədəməyə mülləkləndirlər [7, s. 191]. Məhkəmə bunun müqabilində Mirza Ağasının ödəməyi sənəd tələb etmiş, o, bir il sonra müvafiq sənədləri təqdim etsə də, məhkəmə həmin sənədlərin saxta mübərrülü olduğunu sübut etmişdir. Həminçin yerli əhali məhkəməyə bildirmişdir ki, bəhdən əvvəlki illərdə Mirza Ağasının qohumu olmuş Mir Səfi də bu kəndlərin vəqf müllüklərinə iddia etsə də, istəyini nail ola bilməmişdir. Görünür, şah Sultan Hüseynəndən sonra ölkənin hökmdarı da, həmin məscidin xəzinədarı da dəyişmiş amma bu məsələ hələ də həmin kəndlərin əhalisinin narahət etməkdə davam etmişdir. 1717-ci ildə aid sənədlərdən birindən aydın olur ki, bu kəndlərin torpaq məsələsi hələ də davam etmişdir. Sonda Mirza Ağası istəyini aydın olmuşdur. Belə ki, həmin sənəddə göstərilir ki, Mirzə Ağası Naxçıvanın bu kəndlərinin əhalisindən vergilərin qalığını tələb etmiş, onun tələbi yerinə yetirildikdən sonra çətin vəziyyətə düşmüş bu kəndlərin əhalisi etiraz səslərini qaldırmışlar. Onlar yenidən şəriət məhkəməsinə ərizə ilə müraciət etmişlər. 70 nəfər yerli əhalinin imzası olan ərizədə bildirilir ki, biz bu kəndlərin sakinləri kəndlilər, sənətkarlar, tacirlər şahadət veririk ki, keçən dövrlərdə bu kəndlərin müllüklə rəiyyəyə məxsus olmuşdur, heç vaxt bu kəndlərin hər hansı məscidin vəqf müllüklə olduğunu eşitmədik. Ona görə də Mirzə Ağası Təbrizlinin bu məsələdə tələbi əsassızdır [6, s. 141]. Torpaqları zorla əllərindən alınan əhalinin şahı müraciətindən aydın olur ki, əvvəllər müllüklə torpaq müllükəyət formasına aid olmuş bu kəndlərin torpaqlarını dini vəqf müllükiyyətinə daxil edərək onların sahiblərinin əllərindən almışlar. Yəni şəxsi torpaq müllükiyyətini dini vəqf torpağına çevirmişlər, bu da hər hansı dini obyektin torpaq fonduna keçmişdir. Belə memurların özbaşnalıqları əhalinin səbrini tükədirirdi. Mənbələrdən birində göstərilir ki, 1719-cu ildə Naxçıvan kəndlərindən birində Təbrizdəki hakim dairələrə yerli memurlardan şikayət edilmişdi. Bunun müqabilində şah bu kəndi xassə torpağına daxil etmiş və ora dərğa təyin etmişdi. Lakin yerli hakimin 600-dən çox silahlı dəstəsi gəcə ilə bu kəndə hücum edib onu qarət edərək dəgətmiş [6, s. 143]. Bu şahın ölkədəxalili sabilitiyi vurucu etmək üçün verdiyi təpşirsüklər necə həyata keçirildiyini, yerlərdə hakim dairələrin mərkəzə təbə olmasını göstərir.

Bütün bunlar isə digər bölgələrdə olduğu kimi XVIII əsrin əvvəllərində Naxçıvanda da haqqı tapdalanan, əmlakı bu və ya digər formada əllərindən alanın narazı kütlələri ayağa qalxmaya məcbur edirdi. 1719-cu ildə Əlinca qəlasında yerli əhali bölgə hakiminə qarşı üsyan qaldırdılar. Onlara qarşı göndərilmiş hərbi qüvvələri üsyançılar məğlub etdilər. Bundan sonra Naxçıvan hakimi bəzi güzəştlərə getməyə məcbur oldu [6, s. 142]. Belə qarşıdurmalardan aydın olur ki, bu zaman xalq Səfəvi hakimiyyətinin ayrı-ayrı inzibati ərazi vahidlərində təyin etdiyi hakim dairələrini, məsələn, Naxçıvanda yerli hakimin özbaşnalığına qarşı etirazlarını müxtəlif formalarda bildirdilər. Sakit şəkildə bəylərbəylərə və yaxud şahə ərizə ilə müraciət etməkdən tutmuş silahlı üsyanə qədər

etməyə məcbur idilər. Yəni onlara edilən haqsızlıqlara qarşı şikayətlərinə baxılmadıqda və yaxud əsaslı bir tədbir görülmədikdə silaha əl atırdılar. Burada bir məsələ diqqəti cəlb edir ki, hətta hərbi qüvvələr o vəziyyətdə idi ki, daxili çəkişmələri belə yatırmaqda bilmirdi.

Beləliklə, XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövlətində iqtisadi və hərbi-siyasi gücün zəifləməsi ölkədəxili vəziyyətin gərginləşməsinə o həddə çatdırmışdı ki, artıq şah hakimiyyəti yerlərdə baş verən üsyanları yatırmaqda bilmirdi. Bundan istifadə edən bəzi qüvvələr isə silahlı üsyan edərək hakimiyyəti ələ keçirməkdən belə çəkinmirdilər. Nəcə ki, əfqanlar şah hakimiyyətinin bu çürüklüyündən istifadə edə bilməmişdilər [10, s. 292]. Belə bir vəziyyət Səfəvi torpaqlarının nəinki daxili separatçılar tərəfindən tutulmasına yol açdı, hətta onun qonşu Rusiya və Osmanlı dövlətləri tərəfindən işğalına gətirib çıxardı. Həmin illərdə Naxçıvan əhalisi də Səfəvi hakimiyyət dairələrinin ağır istismarına məruz qaldığından bu idarəçiliyə qarşı açıq çıxışlardan belə çəkinməmiş, göründüyü kimi, qaldığı üsyanla belə öz narazılıqlarını bildirmişdir. Nəticədə bölgə də, XVIII əsrin 20-ci illərinin əvvəllərində Osmanlı dövləti tərəfindən işğal edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi: 7 cildə. III c., Bakı: Elm, 1999, 584 s.
2. Cəlaləy Y.H. Alban ölkəsinin qısa tarixi (1702-1722-ci illər) / Ön sözün müəllifi və nəşrə hazırlayan Z.M.Bünyadov. Bakı: İşiq, 1992, 50 s.
3. Dadaşova R.İ. Səfəvilərin son dövrü (İngilisdillli tarixşünaslıqda). Bakı: Nurlan, 2003, 439 s.
4. Əliyev İ.N. Naxçıvan bölgəsi Səfəvilər dövründə. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 224 s.
5. Бушев П.П. Посольство Артемия Вольнского в Иран в 1715-1718 гг. (по русским архивам). Москва: Наука, 1978, 289 с.
6. Мамедов С.А. Исторические связи Азербайджанского и Армянского народов во второй половине XVII-первой трети XVIII в. Баку: Элм, 1977, 263 с.
7. Папазян А.Д. Аграрные отношения в Восточной Армении в XVI-XVII вв. Ереван: Изд-во АН Армянской ССР, 1972, 303 с.
8. Пигулевская Н.Б., Якубовский А.Ю., Петрушевский И.П. и др. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII в. Ленинград: Из-во ЛГУ, 1958, 396 с.
9. Cornelius B. Travels into Muscovy, Persia and Part of the East Indies. London: 1737, 320 p.
10. Lockhart L. The fall of the Safavid dynasty and the Afghan occupation of Persia. Cambridge: University Press, 1958, 453 p.

Ильхам Алиев

УВЕЛИЧЕНИЕ ВНУТРЕННЕГО НАПРЯЖЕНИЯ В ГОСУДАРСТВЕ СЕФЕВИДОВ В НАЧАЛЕ XVIII ВЕКА И ВЛИЯНИЕ ЭТОГО НА ПОЛИТИЧЕСКУЮ СИТУАЦИЮ В НАХЧЫВАНЕ

В статье рассмотрено ослабление центрального правительства в стране в результате внутренних конфликтов в империи Сефевидов, их причины и политическая напряженность в начале XVIII века. Было отмечено, что ослабление центрального правительства, как и в других регионах Азербайджана, также усилило злоупотребления официальных властей и эксплуатацию местного населения в

Нахчыване. Некомпетентное управление властей побудило жителей региона прибегать для защиты своих прав к различным методам – от судов до вооруженного восстания. В результате внутренняя нестабильность и ослабление суверенитета привели к оккупации азербайджанских земель соседней Россией и Османской империей в 20-х годах XVIII века, а Нахчыван был захвачен османскими войсками и оставался под османским правлением до середины 30-х годов.

Ключевые слова: Нахчыван, государства Сефевидов, внутренняя напряженность, политическая ситуация, военное, оборона.

İlhami Aliyev

INCREASE IN INTERNAL TENSION IN THE SAFAVIDS' STATE AT THE BEGINNING OF THE XVIII CENTURY AND ITS IMPACT ON THE POLITICAL SITUATION IN NAKHCHEVAN

The paper considers weakening of the central government in the country as a result of internal conflicts in the Safavid empire, their causes and political tensions at the beginning of the XVIII century. It has been specified that the weakening of the central government, as in other regions of Azerbaijan, also increased the abuse of official authorities and exploitation of the local population in Nakhchivan. Incompetent management of the authorities prompted residents of the region to resort to protecting their rights by various methods – from courts to armed insurrection. As a result, internal instability and the weakening of sovereignty led to the occupation of Azerbaijani lands by neighboring Russia and the Ottoman Empire in the 1920s, and Nakhchivan was captured by Ottoman troops and remained under Ottoman rule until the middle of 1930s.

Keywords: Nakhchivan, the Safavids state, internal tension, political situation, military, defense.

(AMEA-nın mixirib üzvü Fəxrəddin Səfərlı tərəfindən təqdim edilmişdir)